

УДК 37.091.4(477)(091)

Леся Мартіросян

**Становлення духовно-ціннісного компонента українського виховання:
історичний аспект**

У статті висвітлено історичний аспект формування духовно-ціннісного компонента українського виховання. Проаналізовано підходи до трактування поняття «духовність», розкрито особливості його змістового

© *Мартіросян Л.*, 2014

наповнення в процесі історичної еволюції. Обґрунтовано основоположний статус цього компонента в традиційній українській системі виховання та потребу його посилення в сучасних умовах.

Ключові слова: православна антропологія, православна культура, релігія, релігійний феномен, духовно-моральне виховання, віра, духовні цінності, релігійна особистість, християнське виховання.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розбудова державності України, її намагання інтегруватися у європейський та світовий освітньо-культурний простір вимагають наявності в суспільстві чітких світоглядних орієнтацій, які формуються у сфері його духовного життя. Зрозуміло, що змістове наповнення цих світоглядних орієнтацій головно залежить від духовно-моральних цінностей, які сьогодні трансформуються у свідомість молоді.

Це робить проблему духовного розвитку молоді пріоритетною і у сфері наукових пошуків, і у сфері освітньої законотворчості держави. На її розв'язання спрямовані такі освітні документи, як Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття) (1993), Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996), Закон України «Про освіту» (1996), Постанова загальних зборів АПН України «Теорія і практика духовно-морального виховання дітей та молоді» (2005) та ін.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Багато наукових робіт присвячено проблемі формування духовних цінностей молоді. Це, зокрема, розвідки таких відомих науковців, як І. Бех, А. Бойко, О. Вишневський, М. Казакін, Н. Нікандров, Ж. Омельченко, Л. Попов, В. Скиба, Ф. Стефанюк, О. Сухомлинська, А. Сущенко, С. Тищенко, Н. Трофімов та ін.

Проблемі формування духовності молоді через регілієзнавчу освіту у світських навчальних закладах присвячено дослідження Н. Бібік, М. Бабія, М. Влада, О. Огірко, Г. Добош, В. Жуковського, А. Калашник, А. Колодного, Н. Лавриченко, О. Савченко, П. Яроцького та ін.

Незважаючи на значний інтерес науковців, «суттєвим недоліком сучасного стану дослідження проблеми духовності є нерозробленість її філософсько-педагогічних концепцій, розмежованість і відокремленість філософських, психологічних та педагогічних досліджень сутності духовності» [8].

У цьому аспекті доцільною видається думка О. Сухомлинської про те, що в сьогоденному проблемному полі педагогічної науки й освітньо-виховних реалій доцільно розглядати феномен духовності як якість особистості та як частину чи навіть сутність виховного процесу [11, с. 5–21].

Водночас, важливим методологічним аспектом дослідження педагогічного контексту духовності, який не можна оминати, є розгляд проблеми формування духовно-ціннісного компоненту виховання в його історичній ретроспективі.

Мета статті – розкрити релігійний контекст духовно-ціннісного компонента українського виховання в його історичній ретроспективі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Цивілізаційний поступ людства засвідчує, що духовність нації в усіх народів, у тому числі й українців, формувала релігія. У релігії синтезовано норми та правила, які визначають не лише мету, характер і зміст діяльності людини, її соціальну поведінку, а й загальнолюдські цінності, які розділяє все людство.

Релігія (від латин. *religio* – зв'язок) – віра, особлива система світогляду та світосприйняття, комплекс культурних, духовних та моральних цінностей, що зумовлюють поведінку людини [3, с. 425–464].

Для кожної традиційної національної і загальнолюдської культури саме релігія є стрижневим, культуротворчим чинником. Її культуротворча роль полягає у визначальному впливі на зміст і форми всіх сфер побутування культури: духовної і матеріальної [1, с. 241–247].

Історична еволюція релігійних учень засвідчує тісний взаємозв'язок релігії і духовного стану суспільства, який виявляється в процесах прогресивних змін або занепаду духовних цінностей. Негативні тенденції прояву цієї закономірності простежуються і в Україні, де традиційну духовність народу активно знищувала впродовж багатьох років влада. Сьогодні українське суспільство повертається до цінностей усталених тривалим історичним досвідом; цінностей, які завжди були невід'ємним складником духовного розвитку народу.

О. Сухомлинська зазначає, що поняття «духовність» почали широко застосовувати в педагогічному обігу, але ввійшло до довідниково-енциклопедичної літератури лише останнім десятиліттям. У попередні часи (починаючи з 60-х рр. XX ст.) радянська філософія і психологічна література, словники, енциклопедії, довідники широко тлумачили поняття «душа», «дух» (у дихотомії – матеріальне-

ідеальне), які синонімічні поняттю «духовності», як і «культура», особливо «духовна культура», «цінності», «ідеали» тощо [11, с. 5–21].

Сьогодні в наукових колах також не існує єдності в поглядах на визначення поняття «духовність». Для педагогічної науки доцільним видається її визначення з позицій етики, де «духовність» розглядають як категорію, «яка визначає моральний вимір людської життєдіяльності, це живе джерело доброчесностей людини, її моральна спроможність та вища цінність» [1, с. 241–247], тобто в педагогічному контексті поняття «духовність» відображає морально-етичні норми виховання особистості.

Питання, якими саме морально-етичними нормами слід послуговуватися у вихованні молоді, завжди були актуальними для педагогіки. Історія становлення і розвитку української традиційної системи виховання засвідчує переваги християнських духовно-моральних цінностей, оскільки саме вони впродовж довгого історичного періоду формували її зміст. Видатні вітчизняні філософи й педагоги, ідеї яких отримали світове визнання (В. Зеньковський, Г. Сковорода, К. Ушинський, П. Юркевич, І. Огієнко, Г. Ващенко та ін.), вважали, що релігійна мораль пропонує чітке розуміння суті таких категорій, як «добро» і «зло» та визначає стратегічну мету моральної діяльності людини.

О. Сухомлинська наголошує: «вітчизняна школа і педагогічна думка з самих своїх початків, тобто від періоду Київської Русі (IX– XIII ст.) розбудовувалась в структурі діяльності церкви» [11, с. 5–21]. На важливу роль православної церкви в розвитку не лише освіти, а й усієї української культури вказують й інші науковці, зокрема В. Литвин, який вважає православну церкву основою всього соціокультурного розвитку Київської Русі [4, с. 79].

О. Сухомлинська пише, що «духовність, як педагогічна категорія цього періоду, є суто релігійним поняттям: дітей долучали до церковно-релігійної обрядовості та конфесійного типу християнства. Князь Володимир, високо оцінюючи значення освіти і поширюючи християнство і православну церкву, сприяв розвитку і розповсюдженню релігійної духовності, яка спиралась і замінювалась на народному побуті і народній філософії, язичницьких віруваннях й міфах: вони імпліцитно присутні в українському православ'ї і християнській духовності й до сьогодні» [11, с. 5–21].

Безперечно, формування духовності українського народу на основі християнських цінностей зумовило входження Київської Русі в загальноєвропейський культурний простір. Цю думку підтверджує багато вітчизняних науковців, які досліджують цивілізаційний поступ України: «саме такий складний соціокультурний комплекс, як християнство, основою якого виступали специфічні риси давньоруської релігійної свідомості, і постав підґрунтям уходження Київської Русі до загальноєвропейського історико-культурного ландшафту [6, 3, с. 122–142, 189; 7, с. 4–19].

Отже, особлива роль християнства в соціокультурному житті українського народу зумовила визначальне місце християнських духовно-моральних цінностей у системі ціннісних координат українського виховання. Історична еволюція духовно-ціннісного компонента української виховної системи на основі християнських моральних норм забезпечила її інтеграцію в систему загальноєвропейських цінностей. Ця тенденція розвитку української системи виховання зберігалася і після розпаду Київської Русі. На думку О. Субтельного, у XIV– XVI ст. православ'я залишається синонімом культури [10, с. 88].

У XVI– XVII ст., у зв'язку з католицькою експансією, роль православної релігії в становленні духовних цінностей українського суспільства надзвичайно посилилась. «Культурне відродження на Україні відбувається в надзвичайно складних умовах: чужоземне загарбання, соціальне, національне та релігійне гноблення. Католицизм та унія стали тією зброєю, за допомогою якої загарбники намагалися остаточно поневолити українців. Віра в ті часи була не лише основою світосприймання та ознакою належності людини до тієї чи іншої культури, а й складовою самої культури, ознакою певного народу» [2, с. 16].

Потреба протиставлення польсько-католицькій експансії своєї вітчизняної системи духовних цінностей реалізується через діяльність православних братств. Їх роль у формуванні духовно-моральних цінностей молоді, і українського народу загалом, важко переоцінити. П. Ямчук зазначає, що першорядної уваги в діяльності православних братств заслуговують «школи та друкарні» як новітні засоби боротьби за людину, засоби поширення думок найкращих полемістів і мислителів-захисників православ'я [15, с. 134–139]. Братські школи стають осередками, через які транслюється і розвивається українська національна духовна традиція, зберігається національна ідентичність.

В основу виховання учнів у братських школах було покладено християнську мораль. Школярі ґрунтовно вивчали Святе Письмо, відвідували церкву. Щосуботи відбувалися виховні бесіди, на яких дітей навчали християнської любові до ближнього, поваги до старших. Це відповідало тогочасним тенденціям гуманістичної педагогіки [14, с. 74–76].

Можна підтримати думку П. Ямчука про те, що «врешті-решт це, певне, й стало порятунком духовно-національного дискурсу в Україні від розчинення в більш потужних експансіоністських культурах» [15, с. 134–139].

У вказаний історичний період поняття «духовність» розвивається як релігійний феномен, який інтегрує в себе патріотичні національні цінності. У результаті він постає вже як цілком сформований складовий компонент національної системи виховання. За твердженням О. Сухомлинської, поступово до нього додавалися ренесансні й реформаційні ідеї, які йшли із Заходу. Поступово відбувалося наростання, збагачення православної духовності як культурно-історичного надбання західноєвропейськими цінностями, серед яких неабияке місце посіли гуманізм, свобода піднесення індивідуально-духовних начал в людині [11, с. 5–21]. Для прикладу автор наводить філософсько-педагогічні ідеї Г. Сковороди, у яких віддзеркалюються «і патристика, й ідеї Античності, й українська містична філософська традиція. Український мислитель переніс у свою філософію Арістотелеву, а затим біблійну ідею про те, що душа людини міститься в її серці, яке продукує почуття, формує розум, пізнання тощо. Саме Г. С. Сковорода започаткував в українській духовності ідеї кордоцентризму, якими ми зараз так пишаємось і вважаємо, що це суто національне надбання – настільки вони відповідають нашим уявленням про істинну суть людини, її духовність» [11, с. 5–21].

З переходом українського суспільства до нового етапу цивілізаційного розвитку духовно-ціннісний компонент української системи виховання насичується світськими філософськими смислами, зберігаючи при цьому християнсько-моральний контекст. Указана тенденція розвитку яскраво про-явилася у виникненні релігійного напрямку у вітчизняній педагогіці (друга половина XIX – поч. XX ст.)

Незважаючи на те, що в цей період педагогіка як наука набуває світського характеру, багато вітчизняних педагогів (К. Ушинський, П. Юркевич, С. Миропольський, Ю. Дзерович, В. Зеньковський та ін.) зберігають позиції релігійного підходу до розуміння духовності як християнської моралі. На думку К. Ушинського, усе виховання повинно здійснюватись у контексті християнської педагогічної традиції. Лише тоді воно досягне своєї мети: «Є лише один ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народності, це ідеал, що його дає християнство. Усе, чим людина як людина, може і повинна бути, виражено цілком у божественному вченні, і вихованню залишається тільки раніше всього і в основу всього вкорінити вічні істини християнства. Воно дає життя і вказує вищу цінність будь-якому вихованню...» [12, с. 101–102].

Ця думка К. Ушинського продовжена в оригінальній філософсько-антропологічній концепції виховання П. Юркевича. Д. Чижевський писав: концепція П. Юркевича отримала визнання під назвою «філософія серця», оскільки у своїй основі має християнські релігійно-моральні цінності [13, с. 189].

Інтеграція ідей Біблії, релігійних учень Отців Церкви, наукових досліджень свого часу в галузі психології та філософії дала змогу П. Юркевичу створити православну антропологію, яка розкриває сутність процесу виховання. Д. Слободянюк характеризує педагогічну суть православної антропології П. Юркевича так: «Людина є Божим творінням, індивідуальною, неповторною особистістю. Сутність людини полягає у наявності у неї духу і душі, що робить її істотою духовною. Це дозволяє людині протистояти інстинктам своєї біологічної природи і бути моральною. Свій високий духовний стан людина покликана реалізувати у житті через любов до ближнього».

У раціонально-метафізичних побудовах П. Юркевича серце набуває філософського концепту. Учений усебічно обґрунтовує значення серця в людському житті, говорить про серце як про онтологічний корінь буття людини й передумову пізнання. На думку філософа, серце – природна основа релігійності людини, джерело релігійної віри, релігійного почуття та орган богопізнання і богоспілкування [9, с. 168-173].

Учення П. Юркевича про серце має велике значення для формування духовно-моральних цінностей особистості. Суть його можна висловити такими тезами: «1) серце виражає і розуміє такі духовні стани, які у зв'язку зі своєю духовністю і життєвістю недоступні для відстороненого знання розуму, тобто переживання світу багатше від знання про нього; 2) щоб стати діяльною силою духовного життя, знання повинно проникнути до серця й увійти в цілісний стан душі (отже, процес

пізнання включає в себе й відношення до пізнаваних явищ, що означає єдність гносеологічного й аксіологічного підходів в осмисленні дійсності» [9, с. 168–173].

Отже, усі духовні сили особистості зосереджуються в серці, яке й забезпечує виховання моральної особистості.

Філософсько-педагогічна концепція виховання П. Юркевича вибудовується на таких ідеях, як кордоцентризм, релігійність, християнський світогляд. Вони складають сутність духовно-морального розвитку особистості.

Ідею «соборності» виховання в контексті православної антропології висловив і обґрунтував В. Зеньковський. У цьому аспекті заслуговує уваги думка І. Передборської, яка розглядає педагогічну суть православної антропології В. Зеньковського через призму ідеї ієрархічної конституції людини – поєднання в ній тілесного, душевного та духовного. Духовне в людині первинне. Духовний первінь дає імпульс і душі, і тілу, а також зумовлює неповторність людської індивідуальності. З поняттям «духовність» В. Зеньковський пов'язував ідею «соборності» виховання, яку розуміє як формування цілісної особистості на основі таких цінностей, як моральне добро, краса, гідність та ін. Духовне виховання – це процес духовної трансформації дитини на основі християнських ідей через утвердження добра як аксіологічного пріоритету через свободу «зрячого серця». «Зряче серце» – внутрішній світ дитини – розуміється як знаряддя духовного пізнання. Воно невід'ємне від осягнення божественного. У дусі кордоцентричної традиції української філософії він стверджував, що шлях духовного виховання проходить через «серце», тобто чуттєве життя дитини та його наставника [7, с. 142–150].

Інтеграція національного і християнсько-православного складників у понятті «духовність» становить основу духовно-ціннісного компонента виховних системи таких педагогів початку ХХ ст., як С. Русова, Г. Ващенко, І. Огієнко та багатьох інших. До середини ХХ ст. релігійний духовно-ціннісний компонент українського виховання, незважаючи на насильницьке насадження концепції єдиного антирелігійного радянсько-комуністичного виховання для всіх народів, міцно інтегрував у себе ідеї національної ідентичності, національні ціннісні орієнтації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Стислий огляд історичного розвитку духовно-ціннісного компонента в українській педагогічній традиції засвідчує, що формування цього компонента в українській педагогічній традиції відбувалося за двома напрямками – релігійно-теологічному та національно-патріотичному. З моменту християнізації Київської Русі «духовність» як виховна категорія розвивалась як суто релігійно-теологічний феномен. Складні культурно-історичні умови розвитку української державності зумовили появу національно-патріотичного напрямку в його розвитку. Боротьба українського народу за збереження національної ідентичності спричинили виникнення та поступове домінування в понятті «духовність» національного складника. Цей процес розпочався з появою православних братств і створення братських шкіл та посилювався в наступний історичний період, коли проблема асиміляції українців іншими народами надзвичайно загострилася. Релігійно-християнські морально-етичні цінності хоча й залишались аксіологічною основою поняття «духовність», проте пріоритетними стають ідеї народності, україномовності, патріотизму тощо. Цивілізаційний розвиток українського суспільства детермінував збагачення поняття «духовність» європейськими ідеями антропології, антропософії і гуманізму, науковими досягненнями психології та філософії.

Історичний процес розвитку духовності як центральної педагогічної категорії засвідчує, що її суть полягає в інтеграції національно-християнських цінностей. Актуальним таким підхід до її розуміння, вочевидь, є і для сучасності, оскільки на практиці довів свою життєздатність.

У межах однієї статті неможливо розкрити всі аспекти розвитку духовно-ціннісного компонента української системи виховання. Зрозуміло, що проблема духовності на сьогодні потребує подальшого дослідження. Перспективами подальших наукових досліджень вважаємо пошук, обґрунтування і впровадження шляхів побудови національного освітньо-виховного простору на основі традиційних духовних цінностей українського суспільства, які є невід'ємною складовою частиною загальнолюдських цінностей.

Джерела та література

1. Гамрецький І. С. Шляхи організації морального виховання на базі духовних цінностей / І. С. Гамрецький // Нові технології навчання : матеріали VII Міжнар. наук.-метод. конф. «Духовно-моральне виховання і професіоналізація: виклики XXI ст.» / Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, АМСКП. – Київ ; Вінниця : [б. в.], 2010. – Спецвип. № 66. – Ч. 1. – С. 241–247.

1. Гусак П. Історія педагогіки України / П. М. Гусак, Л. А. Мартіросян. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1996 – 164 с.
2. Кислюк К. В. Релігієзнавство : [підруч. для студ. вузів] / К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – [5- те вид., виправл. і доп.]. – К. : Нар. укр. акад., 2007. – С. 425–464.
3. Литвин В. Історія України : [підручник] / Володимир Литвин. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 79.
4. Моця О. П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів / О. П. Моця // Укр. істор. журн. – 2007. – № 1. – С. 4–19.
5. Моця О. П. Київська Русь: від язичництва до християнства : [навч. посіб.] / О. Моця, В. Ричка. – К. : Глобус, 1996. – С. 3, 122–142, 189.
6. Предборська І. Філософсько-педагогічна концепція В. Зеньковського (до 130-річчя з дня народження) / Ірина Предборська // Філософія освіти. – 2011. – 1–2 (10). – С. 142–150.
7. Прищак М. Д. Генеза поняття духовності в педагогічній думці України (друга половина XIX – 20- ті роки XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Прищак Микола Дем'янович ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2007. – 20 с.
8. Слободянюк Д. Ідеї православної антропології Памфіла Юркевича і актуальні проблеми формування моральної особистості / Д. Слободянюк // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 168–173.
9. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – С. 88.
10. Сухомлинська О. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм / Ольга Сухомлинська // Історико-педагогічний альманах. – Вип. 1. – Умань : Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, 2005. – С. 5–21.
11. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. Т. 1 / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1983. – 488 с.
12. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. – 230 с.
13. Чупилко Г. Роль церкви у становленні освіти в Україні (Історичний аспект) / Галина Чупилко // Рідна шк. – 2003. – № 4. – С. 74–76.
14. Ямчук П. Братські школи та їхня роль у формуванні релігійно-духовного світогляду українців доби пізнього Середньовіччя та Бароко / Павло Ямчук // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С. 134–139.

Мартіросян Леся. Становлення духовно-ціннісного компонента українського виховання: історичний аспект.

В статті розглядається історичний аспект формування духовно-ціннісного компонента українського виховання. Проаналізовані підходи к пониманию понятия «духовность», раскрыты особенности его смыслового наполнения в процессе исторической эволюции. Выделены две тенденции его развития: религиозно-теологическая и национально-патриотическая, дана их характеристика. Аргументирован основоположный статус данного компонента в традиционной системе украинского воспитания, а также необходимость его усиления как основного фактора возрождения и формирования духовно-моральных ценностей не только среди молодежи, но и во всем обществе.

Ключевые слова: православная антропология, православная культура, религия, религиозный феномен, духовно-моральное воспитание, вера, духовные ценности, религиозная личность, христианское воспитание.

Martirosyan Lesia. Becoming Spiritual Value Component Ukrainian Education: a Historical Perspective.

The article deals with the historical aspect of the formation of spiritual valuable component of the Ukrainian education. The author analyzes the approaches to the interpretation of the term «spirituality», the features of its content in the context of the process of historical evolution. The fundamental status of the component in traditional Ukrainian system of education and the need to strengthen it in modern terms are proved in the article.

Key words: Orthodox Christianity, Orthodox culture, religion, religious phenomenon, spiritual and moral education, faith, moral values, religious person, Christian education.

Стаття надійшла до
редколегії
24.05.2014 р.